

Colloquium Anatolicum

21 2022

INSTITUTUM TURCICUM SCIENTIAE ANTIQUITATIS
TÜRK ESKİÇAĞ BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

INSTITUTUM TURCICUM SCIENTIAE ANTIQUITATIS
TÜRK ESKİÇAĞ BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

Colloquium Anatolicum

21

• 2022 •

INSTITUTUM TURCICUM SCIENTIAE ANTIQUITATIS
TÜRK ESKİÇAĞ BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü
İstiklal Cad. Merkez Han, No:181 Kat:2 34435 Beyoğlu-İSTANBUL
Tel: 0090-212-2920963
E-mail: colloquiumanatolicum@gmail.com
www.turkinst.org

COLLOQUIUM ANATOLICUM
21

ISSN 1303-8486

**COLLOQUIUM ANATOLICUM dergisi, TÜBİTAK-ULAKBİM
Sosyal Bilimler Veri Tabanında taranmaktadır.**

COLLOQUIUM ANATOLICUM dergisi uluslararası hakemli bir dergidir,
yılda bir kez yayınlanmaktadır.

© 2022 Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü

Her hakkı mahfuzdur. Bu yayının hiçbir bölümü kopya edilemez.
Dipnot vermeden alıntı yapılamaz ve izin alınmadan elektronik, mekanik,
fotokopi vb. yollarla kopya edilip yayınlanamaz.

Editörler/Editors

Metin Alparşlan
Bilge Hürmüzlü
Necmi Karul
Gürkan Ergin

Tasarım ve Uygulama

Bahadır Erşık

Baskı/Printing

Oksijen Basım ve Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
100. Yıl Mah. Matbaacılar Sit. 2. Cad. No:202/A Bağcılar-İstanbul
Tel: +90 (212) 325 71 25 Fax: +90 (212) 325 61 99
Sertifika No: 29487

Yapım ve Dağıtım/Production and Distribution
Zero Prodüksiyon Kitap-Yayın-Dağıtım Ltd. Şti.
Tel: +90 (212) 244 75 21 Fax: +90 (212) 244 32 09
info@zerobooksonline.com www.zerobooksonline.com

INSTITUTUM TURCICUM SCIENTIAE ANTIQUITATIS
TÜRK ESKİÇAĞ BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

Bilim Kurulu / Consilium Scientiae

Adolf HOFFMANN (Berlin)	Joachim MARZAHN (Berlin)
Alexandru AVRAM (Le Mans)	Kemalettin KÖROĞLU (İstanbul)
Aliye ÖZTAN (Ankara)	Lidewijde de JONG (Groningen)
Andreas SCHACHNER (İstanbul)	Mark WEEDON (London)
Belkıs DİNÇOL (İstanbul)	Mihriban ÖZBAŞARAN (İstanbul)
Cahit GÜNBAĞTI (Ankara)	Mustafa Hamdi SAYAR (İstanbul)
Catherine M. DRAYCOTT (Liverpool)	Oğuz TEKİN (İstanbul)
Cem KARASU (Ankara)	Önhan TUNCA (Liège)
Coşkun ÖZGÜNEL (Ankara)	Önder BİLGİ (İstanbul)
Daniel SCHWEMER (Würzburg)	Rene LEBRUN (Leuven)
David HAWKINS (London)	Sevil GÜLÇUR (İstanbul)
Elif Tül TULUNAY (İstanbul)	Stefano de MARTİNO (Trieste)
Felix PIRSON (İstanbul)	Theo van den HOUT (Chicago)
Gocha R. TSETSKHLADZE (Oxford)	Turan EFE (İstanbul)
İlya YAKUBUVICH (Chicago)	Vedat ÇELGİN (İstanbul)
İnci DELEMEN (İstanbul)	Vedat ONAR (İstanbul)
Jak YAKAR (Tel Aviv)	Wolfgang RADT (Berlin)
Jeroen POBLOME (Leuven)	

İçindekiler

Harun DANIŞMAZ – Özgür ŞAHİN	1
Tunceli Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Mühür <i>(A Group of Seals from Tunceli Museum)</i>	
Tolga Kaan KIYAK	13
Çine-Tepecik Geç Tunç Çağı Yerleşmesinde Endüstriyel Kaynakların Ekonomik Yapılandırmadaki Yeri <i>(The Role of Industrial Resources in the Economic Structure of the Çine-Tepecik Late Bronze Age Settlement)</i>	
Serap ALA ÇELİK	37
Aktopraklık Höyük Çanak Çömleği: Dal Örgü Mimari Tabakası <i>(Pottery from Aktopraklık Höyük: The Wattle and Daub Architectural Layer)</i>	
Hilal USLU – Bilge HÜRMÜZLÜ	67
Pisidia Erenler Tepe Yerleşimi'nin Konumu ve Seramik Buluntularının Analizi <i>(Characterization of the Localization and Pottery Finds from Erenler Tepe Settlement in Pisidia)</i>	

Armağan TAN	97
Urartu Bürokrasisi'ne Dair Notlar ve İdari Açından Krâli Kentlerin Konumu <i>(Notes on Urartian Bureaucracy and the Administrative Status of the Royal Cities)</i>	
Ali ÇİFÇİ - Gülşen BAŞPINAR	119
Kahramanmaraş Müzesi'nde Bulunan Bir Geç-Hitit Mezar Steli <i>(A New Neo-Hittite Funerary Stele in Kahramanmaraş Museum)</i>	
Colloquium Anatolicum Yayın İlkeleri	130
Colloquium Anatolicum Directions for Authors.....	132

Urartu Bürokrasisi'ne Dair Notlar ve İdari Açısından Krâli Kentlerin Konumu*

Notes on Urartian Bureaucracy and the Administrative Status of the Royal Cities

Armağan TAN**

DOI: 10.58488/collan.1122559

Keywords: Urartian, Bureaucracy, Royal Cities, Administrative Structure, ^{LÜ}NAM.

The core of the cultural and political definition, which we call Urartu, is the royal cities. These cities, many of which have been identified by archaeological excavations, are the places where Urartian material culture is most clearly revealed with the help of architecture, pottery and other finds. However, similar clear definitions regarding the positions of these cities within the administrative and bureaucratic structure could not be made. This is due to the fact that the written records obtained are usually monotonous royal propaganda texts. However, an evaluation of the existing bureaucratic records as a whole offers some clues about the administrative positions and persons settled in the royal cities in detail.

Understanding this general structure is possible by discussing the use of writing and thus bureaucracy in royal cities. The assessments we've attempted to make in this context show that the highest level administrators in the Urartu royal cities may be people with the title of ^{LÜ}NAM. This term is often confused with ^{LÜ}EN.NAM, who is known to be the governor of the state. However, the provinces have a different position than the royal cities in terms of the people with this title, who are known to be the rulers of the Urartian provinces, and the administrative structure.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Bürokrasi, Krâli Kentler, İdari Yapı, ^{LÜ}NAM.

Urartu olarak adlandırdığımız kültürel ve siyasal yapının çekirdeğini krâli kentler oluşturur. Birçoğu arkeolojik kazılarla tespit edilmiş olan bu kentler mimari, çanak çömlek ve diğer buluntular yardımıyla Urartu materyal kültürünün en net biçimde tanımlanabildiği yerlerdir. Ancak bu şehirlerin idari ve bürokratik yapı içerisindeki konumlarına ilişkin benzer netlikte tanımlamalar yapılamamıştır. Bunda mevcut Urartu yazılı kayıtlarının genellikle tekdüze krâli propaganda metinleri olmasının payı bulunur. Ancak az sayıdaki bürokratik kayıtların bir bütün olarak daha ayrıntılı olarak değerlendirilmesi, krâli şehirlerde yerleşik bulunan idari mevkiler ve kişiler hakkında önemli ipuçları sunar.

Bu genel yapının anlaşılabilmesi ise yazının ve dolayısıyla bürokrasinin krâli şehirlerdeki kullanımının tartışılması ile mümkün olabilmektedir. Bu kapsamda yapmaya çabaladığımız değerlendirmeler Urartu'da krâli şehirlerde bulunan en üst düzey yöneticilerin ^{LÜ}NAM unvanına sahip kişiler olabileceğini göstermektedir. Bu kavram şimdiye kadar genellikle eyalet valisi oldukları bilinen ^{LÜ}EN.NAM ile karıştırılabilmektedir. Ancak Urartu eyaletlerinin yöneticileri olduğu bilinen bu unvana sahip kişiler ve idari yapı açısından eyaletler, krâli şehirlerden çok daha farklı bir konuma sahiptir.

* Hakeme Gönderilme Tarihi: 28.05.2022 Kabul Tarihi: 20.12.2022

** Araş. Gör. Dr. Armağan TAN, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarih Anabilim Dalı, TR-34134 İstanbul, armagantan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1598-5706

Giriş

MÖ 9. yüzyılın ortalarında Tuşpa (Van) merkezli olarak kurulan Urartu Krallığı, sahip olduğu yerleşik karakterli kültürel yapısı ile etkili olduğu bölgelerde her açıdan bir “*Urartu Dönüşümü*”nün yaşanmasını sağlamıştır. Urartu ile birlikte bu geniş ve parçalı coğrafyalarda yaşanan keskin değişim kendisini belirgin olarak mimaride ve şehirleşmede göstermiştir.. Bu gelişim süreci Urartu ile birlikte kültürel ve siyasi açıdan daha standart ve tanımlanabilir niteliklerin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır.

Bu kültürel ve siyasi yapının çekirdeğini ise krâli kentler oluşturmaktadır. Bu kentler sahip oldukları planlı sitadelleri, standart tapınakları, sarayları, krâli depoları ve geniş alanlara yayılan aşağı yerleşmeleriyle, kendine has ve daha öncesinde görülmeyen yeni bir yerleşim modeli olarak Urartu ile birlikte ortaya çıkmıştır. Bu yeni modelde alt ve üst yapıların, hatta bütün bir şehrin ortak krâli bir aklın ve planlamanın neticesinde kurgulanmış olduğunu anlamaktayız. Bu gelişmeler elbette Urartu toplumunun ve idari sınıfın kendine has krâli ihtiyaçları çerçevesinde şekillenmiş olmalıdır. Bu krâli ihtiyaçlar başkent Tuşpa başta olmak üzere şimdiye kadar toplamda bilinen 12 Urartu kentinde kendisini en net biçimde göstermiştir.¹ Bunlar, yukarıda ana hatlarını sıraladığımız standart özellikleriyle Urartu karakterinin ve kültürünün büyük oranda tanımını oluşturan merkezlerdir.² Arkeolojik açıdan somut tanımları mümkün olabilen bu kentlerin idari ve bürokratik anlamda da işlevlerinin sorgulanması gereklidir. Bu makalede özellikle Urartu kentlerinin arkeolojik tanımlarından ziyade, yazılı kaynakların sunduğu kimi verilerden hareketle krâli kentlerin idari yapısı ve bürokratik işleyişi hakkında yeni yaklaşımlar sunulmaya çalışılmıştır. Bunu yaparken bürokrasinin ürünü olan yazılı kaynaklar buldukları yerleşmelerle birlikte değerlendirilerek kimi ayrıntılarda bürokrasisinin işleyişi hakkında tespitler yapılabilmektedir.

Bürokrasi ve Krâli Kentler Arasındaki İlişki

Merkezi devlet kavramının Urartu açısından sahip olduğu tanım, bu krâli kentlerin çekirdekte olduğu bir idari yapının varlığı ile anlam kazanmaktadır. Bu devletleşme süreci özellikle yerleşik ve yazılı kültürün binlerce yıllık köklü bir geçmişe sahip olduğu güneydeki Mezopotamya devlet geleneğinin Urartu ile birlikte kuzeye yansması olarak

¹ Arkeolojik kazısı yapılan bu kentler; Tuşpa, Anzaf, Körzüt, Aznavurtepe, Armavir (Argiştihinili), Arinberd (Erebuni), Çavuştepe (Sardurihinili), Toprakkale (Rusaşinili Qılbanikai), Karmir Blur (⁴IM-ni URU/Teişebai URU), Ayaniş (Rusaşinili Eidurukai), Kef Kalesi (⁴Haldiei URU), Bastam (Rusai URU. TUR)'dır. Ayrıca bkz. Köroğlu 2011: 25.

² Urartu kent modelinin ve yerleşim tipolojisinin arkeolojik açıdan tanımlanması için bkz. Köroğlu 2011, 2020; Danışmaz 2020.

değerlendirilebilir. Bu yazılı kültür Urartu'da kendisini çok sayıda krâli kitabe ve çok çeşitli bürokratik belge ile temsil etmektedir.

Urartu tarihi kaynakları içerisinde taşlar üzerinde bulunan krâli yazıtlar sayıca en fazla olan kaynak grubunu oluşturmaktadır. Ancak, genellikle öznelere ve bölgelerin değışçebildiği kalıplaşmış çok sayıdaki tekrarlardan oluşan bu krâli propaganda metinleri, bürokratik ve toplumsal yapının anlaşılması söz konusu olduğunda yetersiz kalmaktadır. Bu noktada kısıtlı miktarda olsa da sahip oldukları nitelik açısından önemli veriler sunan çivi yazılı kil tabletler kritik bir öneme sahiptir. Bu türden kil tabletler üzerindeki bürokratik yazışmalar, krâli yazıtların aksine sahip oldukları işlevsel nitelikleri ön planda olduğu için bürokrasisinin ve idari yapının anlaşılması adına oldukça önemlidir. Bu işlevsel kullanımlarını anlayabilmek için ilgili kaynakları kendi içerisinde ayrıntılı olarak değerlendirmemiz gerekir. Bu amaçla bu çalışmada söz konusu bürokratik kaynakların sahip oldukları bazı nitelikler üzerinden değerlendirmeler ve tespitler yapılmaya çalışılacaktır. Bu kaynakların daha iyi tanımlanabilmesi, bürokrasiye ve idari yapıya ilişkin yeni bir takım sonuçları elde edebilmemize imkân tanımaktadır.

Urartu krâli yazıtları propaganda amacı taşımakla birlikte aynı zamanda söz konusu faaliyetleri gerçekleştiren kral adına bir tür mülkiyet bildiren “envanter” kayıtlarıdır ve bu yönleriyle dolaylı yönden bürokrasinin de bir parçası olarak görülebilir.³ Urartu yazıtlarının genelinde karşımıza çıkan bu sahiplenme çabası ve kaydetme kaygısı kimi zaman steller ve anakayalar üzerinde ele geçirilen ülkeleri konu edinirken, kimi zaman da inşa edilen krâli yapıların kim tarafından yaptırıldığını veya tapınaklara, mezarlara armağan edilen eşyaların kime ait olduğunu anlatmaktadır. Bir inşa faaliyeti sonucu yazılan krâli yazıtlar genellikle taşlar üzerinde kalıcı vaziyette bulunuyorken, bürokratik yazışmalar ise işlevsel kullanımlarından ötürü kil ve diğer materyaller⁴ üzerinde olmak zorundadır. Silahlar ve diğer metal buluntular gibi taşınabilir objeler üzerindeki yazıtlar ise bu nesnelere mensul nitelikleri ile ilişkili olarak yine bir tür “envanter ve sahiplenme” kaygısını yansıtmaktadır.⁵

Urartu'da idari ve toplumsal yapıya ilişkin daha ayrıntılı bilgi veren bürokratik kil tabletler ise işlevsel özellikleri ile ön plana çıkarlar. Şimdilik çok azı gün yüzüne çıkarılmış

³ Krâli yazıtlarda bahsedilen konular genellikle askeri başarılar ve mimari faaliyetlerdir. Ancak söz konusu yazıtları okuyabilecek kişi sayısının kısıtlı olduğu düşünülürse, bu anıtların dar bir kitleye hitap eden içeriğinden ziyade, krâli anıtlar olarak taşıdıkları sembolik anlamlarının daha ağır bastığı söylenebilir.

⁴ Çanak çömlek üzerindeki yazıtlar dışında muhtemelen günümüze ulaşmayan deri veya ahşap gibi başka tür materyaller üzerine de yazı yazılmış olabilir.

⁵ Bu sahiplenme kaygısı krallar arasında süregelen örtülü bir rekabetin de yansıması olmalıydı. Özellikle tapınaklarda kendisinden önceki kralların tanrılara bıraktığı armağanların korunuyor olduğu bilinmektedir. Metal objelerin krâli envanterler olmasına ilişkin ayrıca bkz. Işık ve Kuvaç 2018; Roaf 2012. Kimi yazıtlarda “benden önce burada hiçbir şey yapılmamıştı” gibi vurgulamaların olması, yazım üslubunun yanı sıra benzer kaygıların mimari anlamda yansıması olmalıdır (İşpuini: CTU A 2-11; I. Argiști: CTU A 8-17; II. Argiști CTU A 11-1; II. Rusa: CTU A 12-1/4; Erimena oğlu Rusa: CTU A 14-1).

olsa da sahip oldukları kimi bürokratik standartlar, az sayıdaki bu kayıtların henüz bulunamamış olan çok daha eskiye uzanan bir geleneğin ürünü ve kapsamlı bir koleksiyonun parçası olabileceğine işaret eder. Bu yazıtlarda şimdilik örneklerin az olması içerikte bahsi geçen birçok kelimenin anlamı ile ilgili filolojik tartışmaların devam etmesine neden olmaktadır.⁶ Ancak mevcut kayıtların kimi ayrıntılarında bürokrasi ve idari yapıya dair bazı çıkarımlar yapabilmek mümkündür. Burada öne süreceğimiz bürokrasiye ilişkin bazı tespitler ve öneriler ileride ortaya çıkabilecek yeni bulgularla gelişip değişebilir.⁷

Urartu bürokratik kayıtları sahip oldukları özellikler itibariyle ilk bakışta bazı farklılıklar taşımaktadır. Urartu bürokratik kayıtlarının önemli bir kısmını oluşturan tabletlerde mühür baskısının bulunup bulunmaması bu farklılıkların başında gelmektedir. Nitekim elimizdeki çok az sayıdaki Urartu tableti mühürlü ve mühürsüz tabletler olarak ayrı ayrı sınıflandırılabilir. Örneğin mühürlü üst düzey⁸ bir tablet ile mühürsüz bir envanter kaydı aynı türden bir işleve sahip değildir. Tıpkı gündelik pratik ihtiyaçlar için kullanılan bullalar ve krâli yazıtların birbirinden çok farklı işlevlere sahip olduğu ve değerlendirilirken bu anlamda ele alınması gerektiği gibi. Bir tabletin mühürlenmiş olması, tableti gönderen ve teslim alan yer, makam ve kişilerin anlaşılması adına da kritik bir anlamı üstlenir. Mühürsüz tabletler ise söz konusu belgenin bir yerden bir başka yere gönderilmediği, doğrudan bulunduğu şehirle ilişkili kayıtlar olabileceğini göstermektedir. Bu gibi işlevsel farklılıklar göz önüne alınmadan Urartu'da bürokratik işleyişin ve mevkilerin anlaşılması oldukça güçtür.

Urartu'da başkent dışındaki krâli kentlerde bulunmuş olan ve mühürlenerek gönderilmiş olduğu anlaşılan tabletler, muhtemelen merkezdeki kralın veya kral adına görev yapan üst düzey bürokrasinin diğer kentlere gönderdiği yazılı emirlerdir. Bu nedenle *in situ* olarak buldukları yer bu anlamda belgenin ve dolayısıyla direktifin ulaştığı varış noktası olmalıdır.⁹ Genellikle bu türden mühürlenerek gönderilen belgelerin yazım stili ve içerik açısından da üst düzey bir idari ofisten çıktığı açıkça belli olmaktadır (Fig. 1). Daha acemi

⁶ Özellikle Toprakkale Tableti ile ilgili tartışmalar için için bkz. Salvini 2007; Grekyan 2016.

⁷ Her ne kadar şimdilik elimizde herhangi bir kanıt olmasa da özellikle Minua dönemiyle birlikte sayıları artan ve boyutları büyümeye başlayan krâli kentler bürokrasisinin gelişmesini tetiklemiş olabilir. Günöbirlik ulaşamayacak uzak mesafelerde kurulan bu büyük kentlerde artan ekonomik aktiviteler, beraberinde kayıt ve kontrol ihtiyacının artmasını sağlamış olmalıdır.

⁸ Bunlar muhtemelen bürokrasinin üst düzey birimlerinden çıkan belgelerdir ve yazım kaliteleri yüksektir.

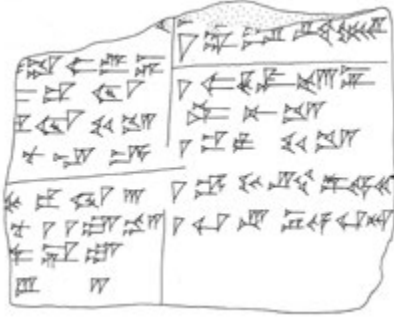
⁹ Başkent Tuşpa'da bulunan fırınlanmamış ve henüz mühürlenmemiş, muhtemelen atık bir tablet bu anlamda ünük ve ilginç bir örnektir (Işık 2014). Tabletın atık hale gelmesinde kanımızca yatay yazılmasının da etkisi olabilir. Van Kalesi Höyüğü tabletinin dışında şimdiye kadar bulunan bütün Urartu tabletleri dikey olarak yazılmıştır ve "ne tesadüftür ki!" içeriğinde bazı yazım hatalarının olabileceği belirtilen Tuşpa tableti atık vaziyette ele geçmiştir (Işık 2014). Ayrıca Tuşpa'da *in situ* olarak bulunan "mühürlenmemiş" yani ham vaziyetteki ilk tablet olması bürokratik merkezin başkentte olabileceğine de işaret eder. Tabletın buluntu durumu için bkz. Genç, Konyar, ve Tan 2021; Konyar vd. 2016). İçeriği için bkz. Işık 2014.

Fig.1: Üst Düzey Bir Ofise/Kâtibe Ait Karmir Blur'da Bulunan Bir Yazışma (CTU CT Kb-4) (Gönderilmiş)

Fig.2: Acemi Bir Kâtip Tarafından Yazılmış Anzaf Tableti (CTU CT An-1) (Gönderilmeyen)

Fig.3: Çavuştepe Tableti (CTU CT Çav-1)

kâtipler tarafından kaleme alınması muhtemel, mühürsüz ve ait olduğu şehirle ilişkili kayıtlar ise sahip olduğu özensiz “kalem işçiliğinden” ötürü farklılık göstermektedir (Fig. 2).

Mühürlenmemiş ve gönderilmeyen belgeler ise bulunduğu kentteki bürokrasinin işleyişi ve görevleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Örneğin bir okul tableti o merkezde yazmanlık eğitiminin veriliyor olabileceğini gösterirken (CTU CT Ay-1), envanter veya muhasebe ama-

cıyla tutulmuş mühürsüz belgeler ise söz konusu şehirde bulunan bürokratik görevliler, ekonomik işleyiş hakkında bilgi sunabilmektedir. Ancak mühürlenerek gönderilen üst düzey metinlerden farklı olarak bu türden belgeler de muhatap (*adres*) bulunmaz. Hatta bazılarının söz konusu şehirde bulunan “acemi” bir kâtip tarafından yazılmış olabileceği özensiz ve kaba çivi işaretlerinden (Fig. 2) yola çıkarak iddia edilebilir. Ayrıca kimi zaman satırlar arasında yatay ve dikey çizgiler çekilerek tablet yüzeyinin kullanıldığı ve içeriğin sıralandığı görülebilmektedir (Fig. 3). Her ne kadar bu belgelerde gönderen veya muhatap alınan bir kişi veya mevki söz konusu olmasa da ilgili şehrin sosyal ve bürokratik yapısının anlaşılması adına önemli veriler sunarlar. Bunlar kimi zaman krâli şehirlere gönderilen muhtemelen bir vergi ödemesine ilişkin kayıtlar olabileceği gibi (CTU CT Kb-10), kimi zaman da askerlere dağıtılan silah miktarlarını bildiren bir tablet olabilmektedir (CTU CT An-1).

Mevcut veriler bu krâli kentlerde tablet ve bulla gibi işlevsel çivi yazılı kayıtların tutulduğunu, merkezden gönderilen yazılı emirleri anlayabilecek kişilerin bulunduğunu gösterir. Urartu tarihine ilişkin pek çok konuda bilgi edinebildiğimiz yazıtların kaleme

alınması ve bürokratik işlerin yürütülmesi Urartu kentlerinde yazıyı öğrenen ve bunu kullanmayı bilen bir grup insanın varlığını zorunlu kılmaktadır.¹⁰

Bu anlamda ilgili şehirlerden özellikle Ayanis'te (*Rusaḫinili Eiidurukai*) bulunmuş olan bir "okul" tableti (Çilingiroğlu ve Batmaz 2014; CTU CT Ay-1) dikkat çeker. Bazı hece tekrarlarından oluşan bu alıştırma tableti, Urartu çekirdek bölgesinin aynı zamanda idari ve bürokratik anlamda da merkez olduğunu gösterir. Merkezi bölgede yer alan bu krâli şehirlerden bir veya birkaçında bürokrasinin ihtiyaç duyduğu kâtiplerin yetiştirilmesi için yazmanlık eğitiminin verilmiş olabileceğini düşünmek mümkündür.¹¹ Özellikle bu kentin başkent ve çevresindeki krallığın çekirdek bölgesinde bulunan şehirlerden birisi olması dikkat çeker. Tabletın bulunmuş olduğu konum itibarıyla Ayanis'te tapınak yakınlarında sürdürülen bir okul geleneğinin olabileceği düşünülmektedir (Salvini 2001: 312-314). Ancak bu yazıyı öğrenen ve kullanan kişilerin kimlerden seçildiği konusu ise net değildir.¹² Bunların tek bir aileye mensup kişilerden mi¹³ yoksa belirli bir memur sınıfına mı dâhil oldukları ise şimdilik net değildir.¹⁴

Urartu kentleri vergilerin toplandığı, ekonomik değer taşıyan mal ve hizmet aktiviteilerinin yoğun olarak yürütüldüğü merkezlerdir. Bu nedenle krâli şehirler çivi yazısının ekonomik ve bürokratik ihtiyaçlar çerçevesinde kullanılmasını gerektiren başlıca yerlerdir. Bu durumu gösteren elimizdeki kanıtlar şunlardır (Tablo 1);

¹⁰ Özellikle Bastam'da bulunan bir pithos üzerinde, fırınlanmadan önce hamur yaş iken yazılan çivi işaretlerinden farklı olarak, sonradan ağız kenarına kazınmış biçimde "ru. URUTUR" yazılmış olması, bu krâli kentlerde yazıyı bilen kişilerin bulunduğunu gösteriyor olabilecek bir başka örnektir (CTU CP Ba-1/3).

¹¹ Şimdilik yalnızca Ayanis'te yazının öğretildiği doğrulanmış olsa da kanımızca çekirdek bölgede yer alan birkaç şehirde ve başkentte bu eğitimin sürdürülmüş olması mümkündür. Tuşpa'da (Işık 2014) ve Anzaf 'da (Fig. 2) bulunan tabletlerdeki özensiz yazım işçiliği, bu şehirlerde de tıpkı Ayanis gibi acemi kâtiplerin bulunabileceğine işaret eder.

¹² Konunun tartışılması için ayrıca bkz. Grekyan 2019.

¹³ Kâtiplerle ilgili Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu ile yapmış olduğum kişisel görüşmelerimde paylaştığım bir görüşe göre ise Urartu'nun yazıyı kullanmaya başlamasının Assurlu bir yazıcı aile aracılığıyla olabileceğini ifade etmiştir. Köroğlu, söz konusu yazıcıların Assur yazısını ve dilini iyi bilen kişiler olması gerektiği ve Assur yazısını ve dilini öğrenmiş Urartulu yazıcılar olmasından ziyade, ihtiyaç nedeniyle Assur şehirlerinden veya eyalet merkezlerinden bu işi yapan yazıcı bir ailenin Urartu ülkesine gelmiş olabileceğini ifade etmişlerdir. Böylece Urartu krallığında yazının kullanılmasına önyak olmuş bu kişilerin belki de Assurlu bir aileye mensup kişiler olabileceği görüşünü benimle paylaşmışlardır. Erken dönemde yazılan Urartu yazıtlarının Assurca olması ve çift dilli stellerin Assurca yüzünde kullanılan tanımlamaların doğrudan Assur kavramlarına ve literatürüne uygun olması bu varsayımı desteklemektedir. Sayın Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu'na bu görüşlerini benimle paylaştığı için teşekkür ederim.

¹⁴ Kâtiplerin kimlerden oluştuğunu şimdilik bilemiyor olsak da Urartu yazım geleneğinin kökenlerinin krallığın kurulmasından önceki MÖ 1. binyıl başlarına kadar uzanıyor olduğu düşünülmektedir (Grekyan 2019; Salvini 2006: 45).

Tablo 1: Çivi Yazılı Belgenin Menşei Olan Urartu Kentleri¹⁵	
Krâli Merkez	Kaynak Türü
Van Gölü Havzası	
Tuşpa ¹⁶	Mühürsüz Tablet, Bulla
Toprakkale	Mühürsüz Tabletler, Hesap Cetveli, Bulla
Anzaf	Envanter Kaydı, Bulla
Ayanis	Bulla, Envanter Kaydı, Alıştırma (Okul) Tableti
Çavuştepe	Mühürsüz Tabletler
Aras Havzası	
Karmir-Blur	Mühürsüz Tabletler, Bulla
Bastam	Mühürsüz Tabletler, Bulla, Fırınlama Sonrası Yazılmış Pithos Yazıtı

Yazının bu dönemde krâli bir ihtiyaç olarak kullanılmış olduğu göz önüne alınacak olursa, Urartulu kâtiplerin bürokratik işlerin yürütülmesi ve krâli yazıtların yazdırılması için özellikle krâli kentlerde yetiştirildiğini, doğrudan devletle ve krallıkla bağlantılı olduğunu söyleyebiliriz (Zimansky 2006). Ancak Urartulu kâtiplerin tapınak ve din adamları ile ilişkisine dair yukarıda bahsettiğimiz, Ayanis tabletinin (Çilingiroğlu ve Batmaz 2014) tapınak yakınlarında bulunmuş olması dışında, herhangi bir ipucu yoktur. Buna rağmen yazının kullanıldığı bilinen krâli kentlerin hepsinde sitadel alanlarında en az bir¹⁷ Urartu tapınağının bulunuyor olması da dikkat çeker. Ancak ilginç bir şekilde, propaganda özelliğine sahip krâli yazıtlarda karşılaştığımız baskın dini etkiyi hiçbir Urartu tabletinde göremeyiz. Şimdiye kadar doğrudan dini içerikli herhangi bir tablet bulunmamıştır. Bu durum Urartu'da bürokrasiye hizmet etmek için krâli kentlerde yetiştirilen kâtiplerin tapınakla doğrudan bağlantılı olmayabileceğine de işaret ediyor olabilir.¹⁸

Kâtipler din adamlarından veya tapınakla ilişkili kişilerden olsaydı, neden şimdiye kadar doğrudan dini içerikli bir metin bulunamamıştır sorusu gündeme gelir. Krâli yazıtlarda resmi ideolojinin yansıması olarak tanrıların ve dini üslubun etkisi barizdir; fakat bu durum dini içerikli metinlerin kaydedilmesi adına en azından şimdilik söz konusu değildir. Urartu'da Mezopotamya geleneğinde karşımıza çıkan devletten ayrı bağımsız bir

¹⁵ Söz konusu yerleşmede yazının kullanıldığını gösteren kayıt.

¹⁶ Şimdiye kadar başkentte az sayıda bürokratik belgenin bulunmuş olması buranın idari merkez olabileceği ihtimalini değiştirmez. Muhtemelen diğer merkezlerde bulunan birçok bürokratik belgenin kaynağı başkent olmalıdır. Özellikle 2010 yılından itibaren Tuşpa'nın kuzeyinde yer alan Van Kalesi Höyüğü'nde ekip üyesi olduğumuz kazılarda karşılaşılan bullalar, tablet ve yazıtlı pithos parçaları (Işık 2014) bürokratik işlerin bir kısmının başkent özelinde, aşağı yerleşmelerde yürütülüyor olabileceğine işaret eder. Bu durum genellikle sitadellerin kazıldığı diğer Urartu yerleşmelerinde neden daha fazla sayıda bürokratik kaydın bulunduğunu açıklar.

¹⁷ Çavuştepe gibi içerisinde birden fazla tapınak olan sitadellerin varlığı da bilinir (Erzen 1988).

¹⁸ Fakat mevcut kaynakların kısıtlı olması bu yorumları şimdilik yalnızca bir varsayımdan öteye götürmez.

tapınak ekonomisinin varlığından da söz edilemez. Sitadelin bir parçası olan tapınak, sarayın ve sitadelin geriye kalanından ekonomik ve mimari açıdan ayrı bir görüntü vermez. Ayrıca Urartu bürokrasisinin ve “devlet dininin”¹⁹ yönetici sınıf ve devlet ekseninde gelişmiş olması, bu ikisi arasında ayrımı yapabilmeyi güçleştiren diğer unsurlardandır.

Bürokratik belgelerde karşılaştığımız en yaygın yazışma biçimi ise silindir bir mühürle mühürlenmiş türden çivi yazılı tabletlerdir. Bu belgelerde metnin bitişi sonlandırmak ve onay maksadıyla, mühürlerin dikey veya yatay biçimde kullanılmış olduğunu görebilmekteyiz (Bkz. Fig. 4). Bu sınırlandırma, evraklarda sonradan eklenme yapılmasını da önlemek amacıyla günümüzde bile görülebilen bürokratik bir uygulamadır.

Fig. 4: *Bastam’da Bulunmuş Olan ve Boş Kalan Arka Yüzeyi Dikey Olarak Mühürlenmiş Bir Urartu Tableti (CTU CT Ba-2)*

Tamamı krâli şehirlerde bulunmuş olan ve büyük çoğunluğu “L^Uaşuli” tarafından mühürlenilen²⁰ bu Urartu tabletlerinin dışında, Ayanis’te ele geçen bazı mühür baskılarında ise doğrudan kralın isminin yer aldığını görebilmekteyiz (Işık ve Işıklı 2015; CTU IV Sig. 12-3; Salvini 2001: 316; Abay 2001: 327-329). Bu mühür baskıları L^Uaşuli’nin aksine silindirik mühür baskısı olmayıp dikdörtgen biçiminde bir damga mühür baskısına sahiptir.²¹ Fakat tabletlerin, yani yazışmaların çoğunluğunda kralın yerine mührü bulunan yetkili L^Uaşuli’dir. Bu durum bürokrasinin tepesindeki bu kişilerin adeta bir “başvezir” olarak işleri yürütüyor olabileceğini düşündürür.²² Ancak bazı bulla ve kırık kil parçalarının üzerinde krallara ait mühür baskılarının bulunmuş olması, gerektiğinde onay makamı olarak bazı yazışmaları kralın mühürlenmiş olabileceğini göstermektedir. Bu mühür baskılarının sadece tabletlerde olması gerekmez. Bir ihtimal krallara ait mühür baskılarının tabletler

¹⁹ Bu kavram için bkz. Tarhan 1984.

²⁰ CTU CT Ba-3 ve CTU CT Kb-5 mühürlerinde üst satır okunabilmesine rağmen muhtemelen L^Uaşuli bulunan ikinci satır tam okunamamaktadır fakat bu konuda şimdilik istisna yoktur. Tabletlerdeki silindirik mühürlerin tamamı bu üst düzey yetkiliye aittir. Konu hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. Hellwag 2005.

²¹ Henüz bulunmuş örneği olmasa da yüzük üzerinde yer alan krâli bir mühür olabilir.

²² Bu üst düzey yetkilinin unvanı ilk çevirilerde logografik olarak L^UA.NIN veya L^UA.ZUM şeklinde okunmuştur (Diakonoff 1963: 34,36,62,65; Zimansky 1985: 84-85; Seidl 1979, 1988; Hellwag 2000, 2005). Ancak son yıllarda bunun logogram olarak değil fonetik L^Uaşuli biçimiyle okunmasının gerektiği daha yaygın kabul görmektedir (Hellwag 2005; CTU IV, 212-220; CTU V, 378). Konunun ayrıntılı tartışılması için bkz. Hellwag 2005.

hazırlandıktan sonra zarfları mühürlemiş olabileceğini düşünürsek,²³ bu türden krala ait mühür baskılarının az sayıda bulunmuş olmasını açıklayabiliriz.²⁴

Ancak kraldan sonra gelen ^{LÜ}aşuli'nin kralın ağzından yazılan kimi buyrukları da mühürleyebildiğini görmekteyiz. Dolayısıyla Urartu'da devletin tepesinde kralın olduğunu, fakat bürokrasinin başında ^{LÜ}aşuli'nin bulunduğunu ve bürokratik işleri bu yetkilinin yürüttüğünü söyleyebiliriz (Zimansky 1985: 84-85; Hellwag 2000; 2005). Bunun dışında özellikle krâli merkezlerde bürokratik ve idari işlerin yürütülmesini sağlayan daha alt kademe memurlar sınıfının da var olduğunu aşağıdaki kayıtlardan anlamak mümkündür;

Tablo 2: Mühürlü Urartu Tabletleri²⁵ (Gönderilen²⁶ veya Gönderilecek²⁷)				
Alıcı veya Muhattap Görevliler ²⁸	Alıcı Şehir ²⁹ (Bulutnu Yeri)	Mühür (Gönderen Makam)	Dönemi ³⁰ (Biliniyorsa)	Yazıt (CTU)
^{LÜ} KAD ^{LÜ} aru	Anzaf	^{LÜ} a-şu-li	-	CB An-1 ³¹
^{LÜ} NA ₄ .DIB ^{LÜ} É.GAL	Bastam	Rusa (Sarduri oğlu) ^{LÜ} a-şu-li	-	CT Ba-1
^{LÜ} É.GAL	Bastam	Rusa (Sarduri oğlu) ^{LÜ} a-şu-li ¹	-	CT Ba-2

²³ (CTU IV Sig. 12-3/4; 19-1).

²⁴ Ayanis dışında Bastam ve Toprakkale'de de benzer sahnelerin olduğu, muhtemelen krala ait farklı mühür baskılarının varlığı bilinmektedir (Seidl 1979: 138). Muhtemelen Urartu kralları dönem dönem farklı şehirlerdeki sitadelleri kullanıyor olmalıdır (Işık – Aras – Aras 2021).

²⁵ Kırık olan bazı fragmanlar okunabilen içerikten veya durumundan yola çıkarak bu türe ait olarak değerlendirilmiştir.

²⁶ Mühürlenmiş olanlar kastedilmektedir.

²⁷ Tuşpa tableti kastedilmektedir (Işık 2014).

²⁸ Belgenin muhatap aldığı makamlar belgedeki sıralamaya göre verilmiştir. Urartu belgelerindeki bu sıralamanın hiyerarşik bir anlam ifade ettiğini söylemek mümkündür.

²⁹ Bu türden belgelerin genellikle bulunduğu şehir tabletin teslim edildiği yer olmalıdır. Muhtemelen gönderilen yazıtların birer kopyasının da başkentte veya gönderilen şehirlerde saklanması gereklidir. Aksi takdirde doğrulanması mümkün olmayabilirdi. Ancak şimdilik birbirinin kopyası olan herhangi bir kayıt bulunmamıştır.

³⁰ Burada kral olarak tabletin girişinde ismi belirtiliyorsa tabletin o kral dönemine ait olduğunu söyleyebiliriz. Tabletlerde metin zaman zaman “LUGAL-še: a-li-e” “Kral derki/Kralın emridir” şeklinde başlıyor olmasına rağmen kralın isminin anılmadığı ve ^{LÜ}aşuli olarak ismi geçen kişinin kral olmadığını söyleyebiliriz. Hatta kralın isminin girişte anılması daha az rastlanan bir durumdur. Metnin sonunda bulunan mühür baskısında ismi geçen ^{LÜ}aşuli'nin kral olmadığı ve bu yetkilinin meşru prens veya kralın ailesinden kişiler olabileceği kimi araştırmacılar tarafından öne sürülmektedir. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Zimansky 1985: 84-85; Hellwag 2000; Çifçi 2017: 289-291.

³¹ Bulla biçiminde olduğu ifade edilen bu yazıt içerik ve boyut açısından küçük bir tablet gibidir ve krâli bir emri doğrudan iletmektedir (Belli ve Salvini 2003).

LÚNAM LÚNA ₄ .DIB	Bastam	Sarduri (Sarduri oğlu) [LÚa-şu-li]?	-	CT Ba-3
LÚÉ.TIN	Karmir-Blur	Rusa (Sarduri oğlu)? ³² [LÚa-şu-li]?	Sarduri (Rusa oğlu)	CT Kb-1
LÚNA ₄ .DIB	Karmir-Blur	Rusa (Rusa oğlu) LÚa-r-şu-li ¹ -i	-	CT Kb-2
LÚKÜ LÚMUHALDIM	Karmir-Blur	Erimena (Argiştı oğlu) LÚa-[şu?-li?]	-	CT Kb-3
LÚNA ₄ .DIB LÚNA.KAD	Karmir-Blur	Rusa (Rusa oğlu) LÚa-şu-li	-	CT Kb-4
-	Karmir-Blur	Sarduri (Sarduri oğlu) [LÚa-şu-li]?	-	CT Kb-5
LÚNA ₄ .DIB	Karmir-Blur	-	-	CT Kb-6 ³³
LÚNAM	Karmir-Blur	LÚa-şu-li	-	CT Kb-7 ³⁴
-	Karmir-Blur	-	-	CT Kb-8 ³⁵
[LÚ]NAM	Tuşpa Tablet ³⁶	-	-	(Işık 2014)

Ancak burada dikkat çekmek istediğimiz önemli bir nokta, bu türden Urartu bürokratik metinlerinde söz konusu olayla ve içerikle ilgili olarak, şehirlerde hitap edilen kişi veya makamların zaman zaman değişebildiğidir. Bu durumun kimi araştırmacılar da kafa karışıklıklarına neden olduğu anlaşılmaktadır.³⁷ Yukarıdaki CT Ba-1, CT Kb-1, CT Kb-2, CT Kb-4 gibi belgelerden yola çıkan kimi araştırmacılar krâli şehirlerin en üst düzey yöneticisinin “mühürdar” LÚNA₄.DIB olabileceğini düşünmektedir (Zimansky 1985: 87). Fakat kanımızca bu tam olarak doğru değildir ve bu konuda aşağıda ayrıntılarını tartışacağımız yeni bir önerimiz olacaktır.

³² Tabletlin başlangıcında ismi kral olarak anılan Rusa oğlu Sarduri'nin aksine mühür kısmında Sarduri oğlu Rusa isminin olması dikkat çeker. Burada meşru prensin LÚaşuli olarak görev yapıyor olabileceği varsayımı öne çıkar.

³³ Üzerinde mühür baskısı bulunmayan ve küçük bir parçası ele geçen bu tablet CT Kb-4 ile benzerliğinden ötürü bu kategoride ele alınmıştır.

³⁴ En iyi korunan Urartu tabletlerinden birisidir ve LÚaşuli mührüyle mühürlenmiştir.

³⁵ Küçük bir parçası günümüze ulaşan bu yazıt içerik benzerliğinden ötürü bu kategoride değerlendirilmiştir.

³⁶ Tabletlin içeriği için bkz. Işık 2014; Büyük kısmı tahrip olmuş durumdaki bu tablet okunabilen satırları nedeniyle krâli bir buyrukla ilgili olmalıdır. Üzerinde herhangi bir mühür olmasa da bu tabloda yer almasının nedeni tarafımızdan 2014 yılında in-situ vaziyette bulunmuş olan bu yazıtın henüz gönderilmeyen ve bir başka örneğine rastlanmayan atık vaziyette bulunduğunu düşünüyor olmamızdır. İçerikte de bazı yazım hatalarının bulunuyor olabileceği düşünülmür (Işık 2014: 177).

³⁷ İçeriğin yanı sıra muhtemelen muhatap alınacak yöneticilerin şehirde bulunup bulunmaması da konunun daha karışık bir hal almasına neden olmuştur.

Yazışmalarda merkezden gönderilen ve şehirde bulunan yetkililer ile muhatap alınan mevkiler, bazı istisnai veya dönemsel durumlara göre değişiyor olmalıdır. Yukarıdaki tabloda (Tablo 2) dikkat edilecek olursa, buluntu yerlerinin hepsinin “*Krâli Kentler*” olduğu, belgeyi gönderen makamın da büyük çoğunlukta ^{LÜ}*aşuli* olduğu görülür. Gönderen makamın büyük ihtimalle başkentte veya Urartu çekirdek bölgesinde yer alan krâli kentlerden birisinde bulunması ihtimali yüksektir. Belgelerin kaynağı olan şehir ile ilgili veriler böyle iken, ulaştığı krâli kentlerdeki muhatap alınan görevlilerin zaman zaman farklılık göstermesi, söz konusu içerikle ve şehirde o sırada bulunan yetkili kişiler ile ilişkili bir durum olmalıdır.

Bu konuya ilişkin bazı önemli ipuçlarını edinebildiğimiz ve yukarıda bahsettiğimiz bürokratik belgelerin bir arada değerlendirilmesi neticesinde yazışmalarda, özellikle üst düzey yetkililer arasında şöyle bir hiyerarşik düzenin olduğu anlaşılmıştır (Tablo 3);

Belge No: (CTU IV)	ÖNEM DERECESİ³⁸				
	1	2	3	4	5...
CT Ba-3	^{LÜ} NAM	^{LÜ} NA ₄ .DIB			
CT Kb-7	^{LÜ} NAM				
CT Ba-1		^{LÜ} NA ₄ .DIB	^{LÜ} É.GAL		
CT Kb-4		^{LÜ} NA ₄ .DIB	^{LÜ} NA.KAD		
CT Kb-2		^{LÜ} NA ₄ .DIB			
CT Ba-2			^{LÜ} É.GAL		
CB An-1			^{LÜ} KAD	^{LÜ} a-ru	
CT Kb-3				^{LÜ} KÜ	^{LÜ} MUHALDIM
CT Kb-1		^{LÜ} NA ₄ .DIB		^{LÜ} É.TIN	

Tablo 3'den de anlaşılacağı üzere, krâli kentlerin idaresinde sırasıyla ^{LÜ}NAM (*Krâli Şehir Yöneticisi*) ve ^{LÜ}NA₄.DIB (*Mühürdar*) en yetkili üst düzey görevliler olmalıdır. 3. sıradan itibaren ise muhtemelen konunun niteliğiyle bağlantılı olarak farklı kişi ve mevkilerden bahsedilebilmektedir. Hiyerarşik düzenin özellikle ilk iki sırada değişmeden yer alması özellikle dikkat çeker. Bu durum, söz konusu yöneticilerin o sırada şehirde bulunup bulunmaması ile ilişkili olarak zaman zaman en yetkili muhatapın değişebildiğini gösteriyor olmalıdır.³⁹ Ancak hiçbir kayıтта ilk sıradaki ^{LÜ}NAM öncesinde ^{LÜ}NA₄.DIB'in veya ^{LÜ}NA₄.DIB öncesinde diğer yetkililerin muhatap alınmadığı görülebilmektedir. Bu

³⁸ Hiyerarşi'de özellikle hitap edilen ilk iki sıra için standart bir durumun olduğu gözükmektedir. Daha alt sıralardaki kişi ve mevkiler muhtemelen konuyla ilişkili olarak değişebilmektedir.

³⁹ Bu görüşlerimiz kendi içerisinde bir mantık çerçevesinde öne sürdüğümüz birer teoridir. İleride daha fazla sayıda tabletin ve yazışmanın ele geçmesi bu konulara ilişkin bilgilerimizi daha da netleştirebilecektir.

tabletlerden CT Ba-3 numaralı Bastam'da (*Rusai* URU.TUR)⁴⁰ bulunan kayıta L^UNAM ve L^UNA₄.DIB mevkilerinin birlikte yer almasına rağmen L^UNAM'ın ilk sırada bulunması, hiyerarşik açıdan daha önemli bir konuma sahip olduğunu gösteriyor olmalıdır. Bu teori-mize göre ise Bastam ve Karmir Blur'da (⁴IM URU/*Teišebaini*) bulunmuş olan CT Ba-3 ve CT Kb-7 numaralı tabletlerde “Šei[.]” ve “*Urma*” olarak isimleri geçen bu kişiler, söz konusu şehirlerin o dönemdeki en üst düzey yetkilileri olmalıdır.

Urartu'da doğrudan kralın mülkü olarak görülen bu şehirler ve sitadeller herhangi bir valiye bırakılmayacak ölçüde büyük devlet yatırımlarıdır. Bu noktada genellikle birbiriy-le karıştırılan eyalet valileri (L^UEN.NAM) ile burada yeni bir unvan olarak önerdiğimiz krâli kent yöneticisi olan (L^UNAM) farklı değerlendirilmelidir.⁴¹ Urartu'da eyalet valileri L^UEN.NAM unvanına sahip olarak bir eyaletten sorumlu olan kişilerdir ve bu mevki söz konusu kişiye bir aidiyet ve sahiplik bildiren “EN” (*efendi, sahip*) ideogramı ile birlikte bahsedilmektedir. Bu kullanımın bilinçli bir tercih olduğu aşağıdaki gibi örneklerde açıkça görülebilecektir;

Fig. 5: CTU A 5-8 Ro, Satır: 19

Ancak genelde krâli yazıtlarda bahsedilen bu unvana tabletlerde pek rastlanmaz.⁴² Bu durum eyaletlerin bürokratik yapı açısından doğrudan krallığa bağlı kentlerden farklı bir konumda değerlendirilmesi gerektiğini gösterir. Urartu'da krâli şehirler herhangi bir kişinin “*aidiyetine*” (EN)⁴³ bırakılmayacak, doğrudan krallığın ve kralın mülkiyetinde görülen yerlerdir. Buraların idaresi merkezden atanan görevliler veya hanedana mensup bazı prensler vasıtasıyla yürütülüyor olmalıdır. Eyaletlerin; vergileri toplamak, seferlere katılmak ve buldukları bölgede sınır güvenliğini sağlamak gibi bir takım yükümlülükleri söz konusu iken, krâli kentler bu vergilerin toplandığı ve doğrudan krallığın çekirdeğini oluşturan daha farklı bir konuma sahiptir.

⁴⁰ URU.TUR: Literatür'de hatalı olarak “Rusa'nın *Küçük Şehri*” olarak çevrilmiştir. Ancak TUR ideogramı küçük anlamının yanısıra “*genç/yeni*” anlamlarında da kullanılmaktadır (Ass. *şahâru* bkz. CDA 335). Bu nedenle Türkçeye “*Rusa'nın Yeni Şehri*” olarak çevrilmesi gerekir. Rusa'nın diğer şehirlerinden ayırmak için böylesi bir ifade kullanılmış olmalıdır. Kimi zaman bu farklılıklar “... *dağın karşısındaki şehir*” olarak da tanımlanır (Ayanis: *Rusa'nın Eitudurikai*, Toprakale: *Rusa'nın Qilbanikai*). Muhtemelen Bastam “*Rusa'nın Yeni Şehri*” olarak adlandırıldığı için bunlar arasında en azından ikinci sırada inşa edilmiş olmalıdır.

⁴¹ L^UNAM ve L^UEN.NAM arasındaki fark için ayrıca bkz. Salvini 1979: 122; Zimansky 1985: 81. Zimansky ve Salvini'de bu iki unvanın farklı olabileme ihtimaline işaret etmiş olmalarına rağmen krâli şehirlerin yöneticilerine ilişkin net bir tanım yapmaktan kaçınırlar. Ayrıca bkz. Borger 2004: 277-278.

⁴² CTU A 5-8; CTU A 8-2; CTU A 9-3; 9-18; CTU A 10-1; 10-2.

⁴³ (Schramm 2010: 44). EN ideogramı doğrudan “sahip, sorumlu, efendi” anlamlarına gelir. Örneğin; L^UEN. GIŞ.GIGIR: *savaş arabası sahibi* (SAA 7, 5); L^UEN.URU-MEŞ: *şehirin efendileri, ileri gelenleri* (SAA 7, 58).

Büyük oranda arkeolojik kazısı yapılan Altıntepe ve Kayalıdere gibi önemli Urartu eyalet merkezlerinde krâli merkezlerle veya başkentle karşılıklı bir yazışmayı gösteren herhangi bir kanıt yoktur. Fakat eyaletlerden krâli merkezlere yönelik çok sayıda teslimatın ve ödemenin yapıldığına dair kayıtlar bilinir (CTU CB Ay-10). Bu tek yönlü ilişki bürokrasinin krâli kentlerde kayıt tuttuğu ve eyaletlerde yerleşik bir bürokrasinin olmadığı anlamına gelmektedir.

Krâli kentlerin idarecilerine dönecek olursak, barış dönemlerinde muhtemelen kentlerin idaresinden sorumlu olan bu idareciler (^{LU}NAM) savaş zamanlarında da kendi emirlerindeki birliklerle Urartu ordusunun doğrudan merkezi birliklerini oluşturuyor olmalıdır.⁴⁴ Bu sayede her kentin güvenliğinden sorumlu askeri birlikler ve dolayısıyla kitleler, krâliye doğrudan bağlı kişilerce kontrol ediliyor olmalıydı. Normal zamanlarda bu şehirlerde yaşayan yerleşik erkek nüfusu oluşturan bu askerler, elde ettikleri ganimetlerden de pay alıyor olmalıydı.

Bu noktada krâli kentlerde en üst düzey yönetici olduğunu öne sürdüğümüz ^{LU}NAM'ların askeri seferler veya başka nedenlerle şehirde bulunmadığı dönemlerde ise ikinci sırada gelen ^{LU}NA₄ DIB'ların (*mühürdar*) yazışmalarda muhatap alındığını düşünebiliriz (CTU CT Ba-1; CT Kb-4; CT Kb-2; CT Kb-1). Tıpkı eyalet valileri gibi askeri kimliklere de sahip olduklarını düşünebileceğimiz bu üst düzey yetkililer (^{LU}NAM), şehirlerde olmadığı zamanlarda şehrin idaresini ^{LU}NA₄ DIB'lara bırakıyor olmalıdır. Bu bürokratik işleğin tıpkı merkezdeki ^{LU}asuli gibi krâli kentlerde de kesintiye uğramadan ^{LU}NA₄ DIB'lar tarafından yürütüldüğünü gösteriyor olmalıdır. Böylece Urartu birliklerinin aylar süren seferleri esnasında krâli şehirlerde ekonomik aktiviteler ve bürokrasi kesintisiz biçimde işlemekteydi.

Yukarıda bahsettiğimiz Bastam ve Karmir-Blur'da ele geçen iki farklı tablette bahsi geçen ^{LU}NAM unvanının herhangi bir kısaltma olması da kanımızca söz konusu değildir. Bazı bullalar üzerinde yer alan determinatiflerde veya isimlerde kısaltmalar yapılabildiği bilinmesine rağmen EN.NAM ideogramının kısaltılmış olduğu görülmez. Bastam tabletinde 3. satırda isminin baş kısmı okunabilen "Šei[...]" isimli bu yöneticiye doğrudan hitap edildiği anlaşılmaktadır (CTU CT Ba-3). Aşağıda da görülebildiği üzere tabletin isim sonrasında unvan bulunan kısmında herhangi bir kırık olmadığı ve ^{LU}NAM determinatif ve ideogramının tam okunabilir olduğu görülebilmektedir. 2. sırada bulunan ^{LU}NA₄ DIB'dan önce gelen bu unvan, ^{LU}NAM'ın yani şehrin en üst düzey yetkilisinin konumunu yansıtır;

Fig. 6: CT Ba-3, Satır: 3

⁴⁴ ^{LU}EN.NAM (*Eyalet Valisi*) emrinde bulunan askeri birliklerin Urartu taşra kuvvetleri olarak daha aktif ve muhtemelen süvari ağırlıklı olması ihtimali yüksektir. Sınırlara daha yakın konumdaki bu kuvvetler zaman zaman merkezi ordudan bağımsız olarak önleyici ve ileri harekâtlar da yapabilmekteydi (SAA 5, 88).

Karmir-Blur'da bulunan CT Kb-7 numaralı bir başka tabletin 2. satırında da benzer bir kullanım söz konusudur;

Fig. 7: CT Kb-7, Satır: 2

Merkezden krâli şehirlerin en üst düzey yetkilisine gönderilen her iki tablette de muhatap alınan yetkilinin *Urma* ve *Šei[. . .]* isimli ^{LU}NAM unvanına sahip kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Sağlam vaziyetteki bu unvanların her ikisinin de sonlarına tekil direktif, yönelme eki olan *-di* almış olduğu görülmektedir (Wilhelm 2008: 113; CTU V: 489).

Yukarıdaki verdiğimiz örneklerden farklı olarak Ayanis'te bulunan ve bir eyalet valisinin söz konusu edildiği anlaşıl原因 kayıt bahsetmeye değerdir (Salvini 2001: 284). Zaman zaman kısıtlı yazım yüzeyine sahip bullalarda karşılaşılan bazı kısaltmalara rağmen⁴⁵ burada bulla üzerinde "EN" ideogramının açıkça yazılmış olduğu görülmektedir;⁴⁶

Fig. 8: CTU CB Ay-10

Bu durum Karmir Blur ve Bastam tabletlerindeki kullanımın bir kısaltma veya tesadüf olmadığını destekleyen başka bir bulgudur. Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı kadarıyla tabletlerde herhangi bir kısaltma söz konusu olmayıp aksine bilinçli bir kullanım söz konusudur. Bu da valiler ve krâli şehirlerin yöneticileri olan her iki unvanın birbirinden farklı değerlendirilmesi gerektiğini tasdikler. 2014 yılında Tuşpa'nın aşağı yerleşmesi olan Van Kalesi Höyüğü'nde yaptığımız arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan, kısmen zarar görmüş bir tabletin 2. satırının sonunda NAM hecesi okunabilmiştir. Öncesindeki okunamayan heceler nedeniyle bu unvanın [^{LU}EN].NAM olarak tamamlanması gerektiği önerilmiştir;

Fig. 9: Tuşpa Tablet, Satır: 2 (Işık 2014: 176-177).

⁴⁵ Kısaltma yapılan çok sayıda bulla baskısı bulunmaktadır. CTU CB Ay-1; Ay-2; Ay-3; Ay-14; Ay-16 vd.

⁴⁶ Bullada bahsi geçen Úraqi isimli kişinin Aras Havzası'ndaki *Aza* bölgesinin bir valisi olduğu anlaşılmaktadır.

Ancak kanımızca başkentte bulunan bu tablette geçen unvan, diğer örneklerde olduğu gibi doğrudan krâli bir şehre gönderileceği için ^{LÚ}NAM olarak tamamlanmalıdır. Yukarıda açıkladığımız gibi ^{LÚ}EN.NAM'ların muhatap alındığı herhangi bir tablet örneği bulunmaz. Fakat krâli kentlerin yöneticileri olan ^{LÚ}NAM'lar doğrudan bürokrasinin muhatapları olabilmektedir.⁴⁷

Bu noktada ^{LÚ}NAM unvanına sahip krâli şehir yöneticisi olan kişilerin kimlerden seçildiği sorusu gündeme gelmektedir. Bu konuda çalışmalarıyla bilinen Köroğlu, krâli kentlerin kralın aile üyeleri tarafından yönetildiğini ve öldüklerinde başkentte yer alan anıtsal çok odalı kaya mezarlarına gömüldüklerini öne sürmüştür (Köroğlu 2020: 17). Başkent dışındaki hiçbir krâli sitadelde ve çevresinde anıtsal kaya mezarının bulunamamış olması bu ihtimalin geçerli olabileceğini gösterir.⁴⁸ Ancak burada ikinci bir ihtimal daha bulunmaktadır. Kralın aile fertlerinin başkentte gömülüyor olma ihtimali, bu krâli kentlerin “yalnızca” prensler veya aile üyeleri tarafından yönetildiği anlamına gelmemelidir. Bu çerçevede Urartu prenslerinin veya diğer aile üyelerinin⁴⁹ ^{LÚ}asuli olarak merkezde görev yaptığına ilişkin kayıtların bulunduğu, yukarıdaki mühürlü tabletlere ilişkin Tablo 2'de görülebilmektedir. Aynı zamanda kimi prenslerin bazı şehirlerde çeşitli kademelerde yönetici olmaları mümkün olsa bile, bunlarla birlikte üst düzey kimi memurların da yönetici olarak bulunabilmesine engel değildir.⁵⁰ Bu ihtimal yukarıda öne sürülen başkentteki krâli aile mezar geleneği ile de çelişmez.

Değerlendirme ve Sonuç

Urartu bürokrasisine ilişkin kaynakların kısıtlı olması içerikte bulunan birçok kelimenin anlamını çözebilmeyi güçleştirir. Ancak bu durum mevcut veriler üzerinden bazı tespitler yapabilmemize engel teşkil etmez. Özellikle belirli işlevler neticesinde ortaya çıkmış olan bürokratik kayıtların tek bir örneğinin bulunmuş olması bile, istisnai bir uygulamadan ziyade daha eskiye uzanan bürokratik bir gelişimin neticesi olmalıdır. Mevcut kaynaklar bu bakış açısıyla değerlendirildiğinde ise, Urartu'da bürokratik işleyişin ve devlet

⁴⁷ Dolayısıyla krâli şehir yöneticisi olan ^{LÚ}NAM ile ilişkili Bastam ve Karmir Blur'dan sonra 3. tabletin de başkentte bulunmuş olduğu varsayılabilir.

⁴⁸ Urartu'da krâli kentlerin ve diğer yerleşim birimlerinin arkeolojik ve mimari özellikler açısından detaylı tanımı ve tartışılması için bkz. Köroğlu 2011; 2020: 11-12; Ayman 2013; Avcı 2015; Danışmaz 2018; 2020: 47-133.

⁴⁹ ^{LÚ}asuli'nin her zaman prens olması gerektiği gibi kralın kardeşlerinden veya diğer aile üyelerinden birisi olma ihtimali de göz ardı edilemez.

⁵⁰ Urartu saraylarında da çok sayıda hadım görevlinin (^{LÚ}ŠÁ.RĒŠI) yanı sıra çok sayıda soylu kişinin de bir arada bulunduğu bilinmektedir (SAA 5, 91). Yukarıda bahsettiğimiz bilinen ^{LÚ}NAM isimlerinden, bu yöneticilerin soylu veya prens olduklarını gösteren herhangi bir ipucu da bulunmaz: *Urma*, *Šei*.] (CTU CT Kb-7; CTU CT Ba-3).

mekanizmasının anlaşılabilmesi adına bazı tespitler yapabilmek mümkün olmuştur.⁵¹

Bu amaçla ilk önce mevcut kaynakların sahip olduğu nitelikler üzerinden birtakım ayrımlar yapılmaya çalışılmıştır. Şimdiye kadar ele geçen bu bürokratik metinlerin neredeyse tamamı krâli kentlerde bulunmuştur.⁵² Bu aslında krallığın idari ve bürokratik kapsamını anlamaya yönelik önemli bir duruma işaret eder. Sahip olunan her türlü zenginlik, kralın ve dolayısıyla devletin mülkü olarak görülen bu krâli kentlerde muhafaza ediliyor olmalıdır. Bu nedenle bürokrasinin ve kayıt ihtiyacının büyük oranda bu krâli kentler özelinde sürdürüldüğünü, kralın ve dolayısıyla devletin mülkiyet haklarının kontrol edilmesi temelinde işlediğini varsayabiliriz. Bu durum bize aynı zamanda bürokratik kayıtların tutulması ve idari işlerin yürütülmesi için farklı şehirlerde farklı yazım “ofisleri”nin de olduğunu göstermektedir. En azından başkent çevresinde bulunan Anzaf, Toprakkale (*Rusaḫinili Qilbanikai*), Ayanis (*Rusaḫinili Eiudurukai*), Çavuştepe (*Sarduriḫinili*) gibi krâli şehirlerde yoğun olmak üzere, Karmir-Blur (^dIM-ni URU/*Teišebaini*), Armavir (*Argištiḫinili*) ve Arinberd (*Erebuni*) gibi görece başkente daha uzak krâli şehirlerde de kâtiplerin bulunduğu anlaşılmaktadır (bkz. Tablo 1).

Bu bağlamda krâli kentlerin çekirdekte olduğu anlaşılan Urartu coğrafyasında, bu şehirlerin dışında kalan eyalet merkezleri ve diğer kırsal yerleşmeler farklı bir konuma sahiptir. Özellikle eyalet merkezlerinin krâli bir bürokratik işleyişe dâhil olmayabileceği ve kısmen özerk⁵³ kendi bölgelerinde yerel bir ekonomik idareye sahip olduğunu varsayabiliriz.⁵⁴ Kayalidere, Altıntepe, Palu gibi inşa kitabesinin “bulunamadığı” eyalet merkezleri bu tür yerleşmelere örnek gösterilebilir. Buralarda tapınaklar, çok odalı kaya mezarları gibi birçok unsurun bulunmasına rağmen inşa kitabesi gibi krallık sembolleri bulunmaz. Krâli kentlerin yerel ölçekteki kopyaları olarak planlanan bu eyalet merkezleri büyüklük açısından da krâli kentlerle kıyaslanamaz.⁵⁵

Urartu’da bürokratik sisteme ilişkin yazıtların büyük çoğunluğu krallığın, dolayısıyla kralın mülkiyeti olarak görülen varlıkların korunmasını amaçlar. Envanter tutma⁵⁶ ve çeşitli sarf malzemelerinin⁵⁷ dağıtımını ve tüketimine yönelik olabilen bu kayıtlar, bir çeşit muhasebe tutma kaygısı ile de ilişkilidir. Yerleşik şehirleri ve belirli bir bürokratik geleceği gerektiren bu bürokratik yapı, muhtemelen savaş meydanlarında gerileme başlayana

⁵¹ Ancak burada ortaya koymaya çalıştığımız bazı tespit ve varsayımların ileride elde edilecek yeni kaynaklarla doğrulanabileceği gibi değişebilmesi de mümkündür.

⁵² Krâli kentlerin arkeolojik açıdan tanımlanması için bkz. Danışmaz 2020: 47-57; Köroğlu 2011: 25; 2020.

⁵³ Bu özerklik ekonomik açıdan kendi kendisine yetebilen anlamında kullanılmıştır. Uzun süren zorlu iklim koşulları birbirinden uzak mesafelerdeki eyalet merkezlerinin ayakta kalabilmesi adına bunu zorunlu kılar.

⁵⁴ Başkentten uzak krâli kentler eyalet merkezi olarak değerlendirilmemelidir. Burada kast edilen vali (^{LU}EN. NAM) tarafından yönetilen eyalet merkezleridir.

⁵⁵ Ayrıntısı için bkz. Köroğlu 2011, 2020. Boyutlarının karşılaştırılması için bkz. Danışmaz 2020: 134.

⁵⁶ Silahlar, hayvanlar ve hatta insanlar.

⁵⁷ Ekmek, hububat vb.

ve krâli kentler işlevini yitirene kadar uygulanmış olmalıdır. Özellikle verimli ve büyük tarımsal potansiyele sahip ovaların yakınlarında inşa edilen bu krâli kentler, sahip oldukları büyük depolama kapasiteleri ile üretim ilişkileri açısından, devletin aslan payına sahip olduğunu açık bir biçimde yansıtmaktadır. Krâli kentlerden sonra gelen eyalet merkezlerinde ise bu düzeyde olmaktan uzak, yalnızca kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek sınırlı bir kapasite söz konusu olmalıdır.⁵⁸

Krallığın sahip olduğu bu zenginlikleri kontrol eden bürokratik kapasitenin ve yapının anlaşılabilmesi için mevcut kaynakların ayrıntıları üzerinden bazı çıkarımlarda bulunmamız gerekmektedir. Bir bütün olarak ele aldığımızda bu türden kaynaklar, gerek nitelik ve gerekse işlev açısından iki ana başlıkta değerlendirilebilir;

Üst Düzey Belgeler: Başkentten veya merkezi bölgedeki bir başka krâli merkezden gönderilen bu üst düzey metinler ^{LÜ}*aşuli* (*Başvezir*) tarafından silindir bir mühürle mühürlenmiştir. Bu tür metinlerde satırlar arasında ayırıcı çizgiler bulunmaz. Yazım karakteri daha kalitelidir ve tecrübeli bir kâtip tarafından kaleme alınarak üst düzey bir ofisten çıkmış olmalıdır. İçerik açısından da genellikle üst düzey kişilerle ilişkili anlaşmazlıkları ve bazı önemli idari emirleri içermektedir.⁵⁹

Alt Düzey Metinler: Bu tür belgelerde ise mühür bulunmaz. Bu kayıtlar herhangi bir yere gönderilmeyeceği için mühürlenmesine de gerek yoktur. Yazım karakterinin kimi zaman özensiz olabildiği ve satırlar arasında yatay ve dikey ayırıcı çizgiler bulunabildiği görülür. Bu farklılıklar bu türden kayıtların daha acemi kâtipler tarafından kaleme alınmış olabileceğini gösterir. Buldukları şehirlerle ilişkili kayıtlar olduğu için de, ilgili şehirde yazıyı kullanabilen kişilerin bulunduğunu gösteriyor olmalıdır. İçerdikleri konular ise genelde muhasebe ve envanter kaygısını yansıttığı gibi muhtemelen kâtiplik eğitimini gösteren okul tabletleri de olabilmektedir. Bu çıkarımların her birisi Urartu bürokrasisini anlayabilmek adına önemlidir. Ancak bu standart işleyişin yanı sıra bazı komplike kullanımların da olabileceğini göz ardı etmemek gerekir. Örneğin tabletler üzerinde mühür olup olmaması farklı bir anlam ifade edebiliyorken, bullalar üzerindeki mühür baskılarının işlevi ve anlamı daha farklıdır. Bullalar kimi zaman teslim alınan ürünlerle ilişkili olabildiği gibi bazen de tam aksi verilen ürünlerin kayıtları olabilmektedir.

Ana kaynaklara yönelik bu tespitlerin yardımıyla cevap bulmaya çalıştığımız bir diğer önemli başlık ise krâli kentlerin idaresinde hangi mevkinin ve kişilerin bulunuyor olduğudur. Yukarıda ayrıntılarını sunduğumuz verilere istinaden bu soruya kanımızca bir cevap verebilmek mümkündür. Bu kişilerin hanedana mensup kişilerden mi yoksa görevli memurlardan mı olduğunu kesin olarak bilemiyor olsak da unvanlarının ^{LÜ}NAM olması gerektiğini önerebiliriz. Ancak bu mevki, eyalet yöneticisi olan ^{LÜ}EN.NAM ile

⁵⁸ Ancak Erzincan-Altın-tepe gibi bazı eyalet merkezlerinin bulunduğu güvenli konum veya uygun tabiat koşulları, avantajlara veya aksi söz konusu olduğunda dezavantajlara sahip olunmasını sağlamış olmalıdır.

⁵⁹ Muhtemelen şehirlerde karşılaşılan daha alt düzey anlaşmazlıklar oradaki yetkililer tarafından karara bağlanmaktaydı.

kariştirilmemalıdır. Şimdiye kadar bulunan hiçbir bürokratik veya krli belgede bu kentlerin idaresinden sorumlu olduğundan bahsedilen bir ^{L}EN.NAM (vali) yoktur. Hatta krli kentlerle ilişkili olarak, dolaylı yoldan bile valilerin bahsi geğmez. Bu idareciler eyaletlerde görev yapan krli kentlerin idaresiyle ilgisi olmayan yöneticiler olmalıdır.⁶⁰

Urartu krli kentleri, yapısı itibariyle oldukęa masraflı ve büyük devlet yatırımlarıdır. Böylesi bir yatırımın valiler için inşa edilmiş olması düŐünülemez. Ayrıca her kurulan yeni Şehirde bulunan daha görkemli saraylar, tapınaklar ve altyapı unsurları yalnızca kralların ve ailesinin kullanması için göze alınabilmiŐ olmalıdır. Bu nedenlerden ötürü doğrudan kral-lara ait olan bu Şehirler, muhtemelen merkezden görevlendirilen memurlar veya prensler aracılığıyla yönetiliyor olmalıdır.⁶¹ Fakat yukarıda bahsettiğimiz ve bilinen ^{L}NAM isimleri içerisinde prens olduklarını gösteren herhangi bir ipucu bulunmaz (*Urma*, *Őei[...]*: CTU CT Kb-7; CTU CT Ba-3). Assur rneklarine de bakacak olursak krli kentlerin yönetilmesi için genellikle hadım görevlilerin tercih edildiği bilinmektedir (Radner 2020: 12-13; Grayson 1995: 98). Urartu Şehirlerden bazılarında da hanedana mensup prenslerin ęeŐitli kademelerde yönetici olabileceği gibi, bazılarında da hadım görevlilerden (^{L}Ő. RŐŐ) veya diğer memurlardan yöneticilerin bulunabilmesi mümkündür. Ele geçen kaynakların Şimdilik kısıtlı olması daha alt düzey yöneticiler hakkında net ęıkarımlar yapmamızı gcleŐtirmektedir. Ancak prensler dışında kalan diğer soylu kişilerin ^{L}NAM, ^{L}NA₄, DIB veya daha farklı konumlarda Şehirlerde görev yapmış olabilecekleri ihtimaller arasındadır. Ancak ilginę bir Şekilde başkent veya merkezi bölgedeki bir Şehirde yerleşik bulunan ^{L}aşuli (*Başvezir*) dışında hanedana mensup kişilerin daha alt kademede görev aldığını gösteren herhangi bir kanıt bulunmamaktadır.

Eyaletlerde ise benzer bir durum söz konusu değildir. Bölgesel Urartu merkezleri olan bu eyaletler, tıpkı krallık merkezinde olduğu gibi muhtemelen babadan oğula miras kalabilen yereldeki Urartu hanedanları olmalıdır. Bunlar, kendilerine ait eyalet merkezlerinde, kendilerine ait ęok odalı kaya mezarlarına gömülüyor olmalıdır (Köroğlu 2020). Assur kaynaklarının bildirdiğine göre Urartu kralları ile soy bağına sahip olan bu valiler, kültürel açıdan da krli soyun yereldeki yansımaları olduğu anlaşılmaktadır. ^{L}EN.NAM yani valilerin "sahipliğinde" bulunan bu eyalet merkezleri krali Şehirlerden idari ve ekonomik anlamda farklı bir konuma sahip olmasına rağmen tanrılara tıpkı krli kentlerde olduğu gibi standart planlara sahip Urartu tapınakları yaptırabiliyor ve orduda en üst rütbelere kadar (*turtanu*) ykselebiliyorlardı (SAA 5, 93).

Krli kentlerde bulunan ęok sayıdaki kil tablet, bulla ve ęanak ęmlek üzerinde ęivi yazısı yaygın olarak kullanılırken, özellikle Altın-tepe, Kayalidere gibi arkeolojik kazılarla

⁶⁰ NAM ideogramının kelime anlamı için bkz. Borger 2004: no. 134. Ancak kavramların ve bu gibi idari mevkilerin ait olduğu her toplumda kendine has anlamlara ve niteliklere sahip olabileceğini göz ardı etmemek gerekir.

⁶¹ Bu Şehirler tamamıyla krala ait olduğu gibi yöneticilerinin de krala doğrudan bağlı "*kulları*" yani memurları olması tercih edilmiş olmalıdır.

ayrıntılı bilinen Urartu eyalet merkezlerinde hiyeroglif yazısının ağırlıklı olarak tercih edildiğı görölmektedir (Burney 1966: Levha XVI, 89).⁶² Eyalet merkezlerinde çivi yazısı yok denecek kadar azdır (Köroğlu 2020: 18) fakat Ayanis ve Toprakkale gibi krâli merkezlerde hiyeroglif yazısının öğretiliyor ve kullanılıyor olabileceğine dair ipuçları bulunmaktadır (Salvini 2001; Zimansky 2006: 269). Bu durum özellikle çivi yazısının ve dolayısıyla bürokrasinin Urartu'da kurgulanan “çok merkezli” krâli kentlere has bir özellik olduğunu gösterir.⁶³

---

⁶² Urartu hiyeroglif yazısı ile ilgili olarak ayrıca bkz. Zimansky 2006.

⁶³ Bu çalışma “Urartu Dönemi'nde Bürokrasi ve Toplumsal Yapı” isimli doktora tezimin sonuçları kapsamında üretilmiştir. Tez aşamasında 2214-A Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs Programı çerçevesinde 12 ay süreyle araştırma projemi destekleyen TÜBİTAK Bilim İnsanı Destek Programları Başkanlığı'na ve akademik imkânlarını kullanma fırsatı veren Münih-Ludwig Maximilian Üniversitesi, Asuroloji ve Hititoloji Enstitüsü'ne teşekkür ederim.

KAYNAKÇA

Abay, E. 2001

“Seals and Sealings”, A. Çilingiroğlu - Mirjo Salvini (eds.), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusabinili Eiduru-kai 1989-1998*, Roma: 321-353.

Avcı, C. 2015

Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

Ayman, İ. 2013

Urartu Krallığı'nın Yayılım Alanı İçerisinde Yer Alan Yerleşim Tipleri, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

Belli, O. - M. Salvini, 2003

“Two Clay Documents from Upper Anzaf Fortress near Van”, *Studi Micenei ed Egeo Anatolici XLV/2*: 141-52.

Borger, R. 2004

Mesopotamisches Zeichenlexikon, Münster.

Burney, C. A. 1966

“A First Season of Excavations on the Urartian Citadel of Kayalidere”, *Anatolian Studies* 16: 55-111.

CTU A (CTU I) - Salvini, M. 2008

Corpus Dei Testi Uratei Volume I, Roma.

CTU CB/CP/CT (CTU IV) - Salvini, M. 2012

Corpus Dei Testi Uratei Volume IV, Roma.

CTU V - Salvini, M. 2018

Corpus Dei Testi Uratei Volume V, Paris.

Çifçi, A., 2017

The Socio-Economic Organisation of the Urartian Kingdom, Leiden.

Çilingiroğlu, A. - A. Batmaz, 2014

“Ayanis Kalesi 2009-2012 Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 35/1, Ankara: 175-98.

Danışmaz, H. 2018

Arkeolojik Veriler Çerçevesinde Urartu Krallığı'nın Eyalet Sistemi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, (Doktora Tezi), İstanbul.

Danışmaz, H. 2020

Urartu Krallığı Yönetim ve Organizasyon, Ankara.

Diakonoff, I. M. 1963

Urartskij Pisma i Dokumenty (Urartian Letters and Documents) (UPD), Moskova.

Erzen, A. 1988

Çavuştepe I, *Urartian Architectural Monuments of the 7th and 6th Centuries B.C. and a Necropolis of the Middle Ages*, Ankara.

Genç, B. - E. Konyar - A. Tan, 2021

“The Tuşpa Citadel and Mound Excavations, 2010–2019”, S. R. Steadman - G. McMahon (eds.), *The Archaeology of Anatolia, Volume IV: Recent Discoveries (2018–2020)*, United Kingdom:

194-209.

Grayson, A. K. 1995

“Eunuchs in Power. Their Role in the Assyrian Bureaucracy“, M. Dietrich - O. Loretz (eds.), *Vom Alten Orient zum Alten Testament-Festschrift für Wolfram Freiherrn von Soden zum 85. Geburtstag am 19. Juni 1993*, Kevelaer: 85-98.

Grekyan, Y. 2016

“A Note on the Toprakkale Tablet“, *N.A.B.U.* 2016-Vol. 1: 54-56.

Grekyan, Y. 2019

“The Problem of the Origin of the Urartian Scribal School“, P. S. Avetisyan - R. Dan - Y. H. Grekyan (eds.), *Over the Mountains and Far Away Studies in Near Eastern History and Archaeology Presented to Mirjo Salvini on the Occasion of his 80th Birthday*, Oxford: 244-262.

Hellwag, U. 2000

„«Sohn der Königin» ^{lu}A.NIN-li oder «Wasserwirtschaftsminister» ^{lu}A.ZUM-li? Überlegungen zu einem «fragwürdigen» Amt am urartäischen Königshof», *Akkadica* 117: 21-43.

Hellwag, U. 2005

“^{lu}A.ZUM-li versus ^{lu}A.NIN-li: some thoughts on the owner of the so-called *Prinzensiegel* at Rusa II's court” A. Çilingiroğlu - G. Darbyshire (eds.), *Anatolian Iron Ages 5: Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-10*, Ankara: 91-98.

Işık, K. 2014

“Van Kalesi Höyüğü Kazılarında Keşfedilen Urartu Yazılı Belgeleri”, *Colloquium Anatolicum* XIII: 173-183.

Işık, K. - M. Işıklı, 2015

“Inscribed Bullae and Bone Layer Discovered at the Ayanis Fortress/Van in 2014”, *Altorientalische Forschungen* 42: 142-152.

Işık, K. - R. Kuvanç, 2018

“A New Part of Horse Trapping Belonging to Urartian King Minua from Adana Archaeology Museum and on Urişhi-Urişhisi-Ururda Words in Urartian”, *Colloquium Anatolicum* 17: 223-239.

Işık, K. - O. Aras - A. Akın Aras, 2021

“Inscribed Bullae Found During Excavations on the Northern Slope of Ayanis Fortress in 2015 and a New Urartian Building Name, ^éTAMALP”, *Journal of Cuneiform Studies* 73: 179-191.

Konyar, E. - C. Avcı - D. Yiğitpaşa - A. Tan - H. Tümer, 2016

“Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü 2014 Yılı Kazı Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 37, Ankara: 573-590.

Köroğlu, K. 2011

“Urartu: Krallık ve Aşiretler / Urartu: The Kingdom and Tribes”, K. Köroğlu - E. Konyar (eds.), *Urartu: Doğu'da Değişim/Transformation in the East*, İstanbul: 12-51.

Köroğlu, K. 2020

“Urartu: Krallık ve Aşiretler”, K. Köroğlu - E. Konyar (eds.), *Urartu: Doğu'da Değişim*, İstanbul: 1-35.

Radner, K. 2020

“Assur Kenti ve Assur Krallığı Tarihine Genel Bakış”, K. Köroğlu - S. F. Adalı (eds.), *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*, İstanbul: 1-23.

Roaf, M. 2012

“Towers with Plants or Spears on Altars: Some Thoughts on an Urartian Motif”, S. Kroll - C. Gruber - U. Hellwag - M. Roaf - P. Zimansky (eds.), *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007*, Belgium: 351-372.

SAA 5 (State Archives of Assyria)

“The Correspondence of Sargon II Part II, Letters from the Norther and Northeastern Provinces”, G. B. Lanfranchi - Simo Parpola (eds.), Helsinki, 1990.

Salvini, M. 1979

„Die urartaische Tontafeln“, W. Kleiss (eds.), *Bastam I: Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1972-1975*, Berlin: 115-131.

Salvini, M. 2001

“Inscriptions on Clay”, A. Çilingiroğlu - M. Salvini (eds.), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, Roma: 279-319.

Salvini, M. 2006

Urartu Tarihi ve Kültürü, İstanbul.

Salvini, M. 2007

„Die urartäische Tontafel VAT 7770 aus Toprakkale“, *Altorientalische Forschungen* 34/1: 37-50.

Schramm, W. 2010

Akkadische Logogramme, Göttingen.

Seidl, U. 1979

„Die Siegelbilder“, W. Kleiss (eds.), *Bastam I: Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1972-1975*, Berlin: 135-149.

Seidl, U. 1988

„Die Siegelbilder“, W. Kleiss (eds.), *Bastam II: Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1977-1978*, Berlin: 145-154.

Tarhan, M. T. 1984

“The Structure of the Urartian State”, *Anadolu Araştırmaları* 9: 295-310.

Wilhelm, G. 2008

“Urartian”, R. D. Woodard (eds.), *The Ancient Languages of Asia Minor*, Cambridge: 105-123.

Zimansky, P. E. 1985

Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State, Chicago.

Zimansky, P. E. 2006

“Writing, Writers, and Reading in the Kingdom of Van”, S. L. Sander (eds.), *Margin of Writing, Origins of Cultures*, Chicago: 257-276.

ISSN 1303-8486

21

9 771303 848002